

भारतातील शाश्वत विकासाचे महत्व आणि आव्हाने

प्रा. पोकळे एस.एम.

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
लो.टिळक महाविद्यालय वडवणी

सारांश:

समाजाचा सर्वांगीन विकास करणे तसेच नैसर्गिक संसाधनाचा समतोल वापर करून सामाजिक व आर्थिक विषमता दूर करणे ही उद्दिष्टे अभिप्रेत आहेत. त्याचबरोबर मानवाच्या अविचारी कृतीवर नियंत्रण, नैसर्गिक संसाधनाचे संरक्षण व पर्यावरणीय समस्यांच्या निवारणासाठी निर्धारित केलेली तत्वे यांचा पर्यावरण व्यवस्थापनात सामावेश होतो.

प्रस्तावना:

शाश्वत विकास किंवा टिकाऊ विकास, पर्यावरण आणि विकास जागतिक आरोग्याच्या अनुशंगाने धारणी विकास ज्यांच्या अंतर्गत अनेक पिढ्यांच्या गरजा भागविल्या जातात. शाश्वत विकास म्हणजे प्रत्येकासाठी असणारा विकास हा कायमचाच असतो. आणि ते साध्य करण्याच्या प्रक्रियेदरम्यान पर्यावरणाचे कोणतेही अवनती होत नाही. आर्थिक व सामाजिक न्याय म्हणजेच समाजातील प्रत्येक घटकाचा वाटा आर्थिक कृषीमध्ये संसाधनाचे समान वितरण हे शाश्वत विकासाचे महत्वपूर्ण साधन आहे. आतापर्यंत आम्ही विकासाच्या रूपात आर्थिक वाढीचा आग्रह धरतो. पण त्यात बहूजन समाजाचा सहभाग नसेल तर अशा अर्थिक वाढीचा काय फायदा जेव्हा समाजातील प्रत्येक घटकाचा त्यात सहभाग असेल आणि समाजातील कोणताही घटक स्वतःला उपेक्षित किंवा वंचित मानत नाही तेव्हाच आर्थिक वृद्धी प्रभावी ठरेल. विकासाच्या भार्यतीत अखेरच्या टप्प्यावर उभे असलेल्या व्यक्ती असे वाटले पाहिजे की, त्याचेही समाजात अस्तित्व ते ही या व्यवस्थेमध्ये सामिल आहेत. आणि देशही त्याच्या बददल चिंतीत आहे. ही भावना त्याच्यात निर्माण होणे गरजेचे आहे.

उद्दिष्टे :

1. शाश्वत विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. शाश्वत विकासाचे महत्व अभ्यासणे.

गृहीतके :

1. शाश्वत विकास ही व्यापक व टिकाऊ संकल्पना आहे.

संशोधन व तथ्य संकलन पध्दती:

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोताच अधार घेण्यात आला आहे. त्यात दुर्मिळ संदर्भग्रंथ क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटवरील माहितीचा सामावेश आहे. या माहितीच्या आधारे वर्णनात्क विश्लेषण करण्यात आले आहे.

शाश्वत विकास म्हणजे काय

शाश्वत विकास हा एक विकास आहे जो भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता, वर्तमान गरजा पूर्ण करतो.

शाश्वत विकासाची संकल्पना विविध प्रकारे समजली जाऊ शकते. परंतु त्याच्या –हदयात ही विकासाची एक पध्दत आहे. जर आपल्या समाजाच्या पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक मर्यादाबद्दल समजून घेण्याचा प्रयत्न करते. शाश्वत विकास आणि शाश्वतता यात काय फरक आहे कोणी विचार करू शकेल शाश्वतता ही दिर्घकालीन उद्दिष्टे म्हणजे अधिक टिकाऊ म्हणून उल्लेखित केले जाते. तर शाश्वत विकास म्हणजे जे साध्य करण्यासाठी वापरल्या जाणा-या विविध प्रक्रिया आणि मार्ग असतात याध्ये शाश्वत भोती आणि वनीकरण, शाश्वत उत्पादन आणि उपभोग, चांगले सरकार, संशोधन आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण, शिक्षण आणि प्रशिक्षण इत्यादी सामावेश होतो. शाश्वत विकासाचे ध्येय :

स्थिर आर्थिक वाढ:-

निरोगी जीवनशैलीची खात्री देणारे साधन म्हणून गरिबी आणि भूक दूर करणे.

नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण :-

पाणी, स्वच्छता आणि अक्षय उर्जा यासारख्या मुलभूत सुविधांमध्ये व्यापक प्रवेश सुनिश्चित करा.

सामाजिक वाढ आणि समानता:-

जागतिक असमानता कमी करून विशेषतः स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील असमानता सर्वसामावेशक शिक्षण आणि चांगल्या कामाच्या माध्यामातून पुढील पिढीसाठी संधी उपलब्ध करून देणे. नावीन्यपूर्ण आणि लवचिक पायाभूत सुविधांना चालना देण्यासाठी शाश्वतपणे निर्माण आणि वापर करण्यास सक्षम असलेले समुदाय आणि शहरे तयार करा.

पर्यावरण संरक्षण:-

हवामान बदलाशी लढा देणे आणि सागरी आणि जमीन परिसंस्थांचे रक्षण करणे आवश्यक आहे.

शाश्वत विकासाचे महत्व:-

शाश्वत विकीस हा परिभाषित करणे कठीण आहे कारण त्यात अनेक घटक सामाविष्ट आहेत. परंतु लोक शाश्वत विकासात उपक्रमांचे प्रथमिक चालक आहेत.

अत्यावश्यक मानवी गरजांची पूर्तता :

लोकसंख्येच्या विस्तारामुळे धान्य, निवारा आणि पाणी या सारख्या मर्यादित जीवनाश्वयक गोष्टीसाठी लोकांना स्पर्धा करावी लागेल या मुलभूत गरजांची पुरेशी तरतुद जवळजवळ पूर्णपणे पायाभूत सुविधावर अवलंबून आहे. त्यांना विस्तारीत कालावधीसाठी समर्थन देवू शकते.

✚ कृषी आवश्यकता :

वाढत्या लोकसंख्येचा अनुशंगाने कृषी क्षेत्र हि वाढले पाहिजे 3 अब्जाहून अधिक लोकांना कसे खायला द्यावे याची कल्पना करणे कठीण आहे. भविष्यात ती टिकाऊ मशागत लागवड, सिंचन फवारणी आणि कापणी प्रक्रिया वापरल्या गेल्या तर जीवाश्म इंधन संसाधनाचा अपेक्षित -हास लाक्षात घेता ते अर्थिकदृष्ट्या बोजा ठरू भाकतात शाश्वत विकास हे कृषी धोरणावर लक्ष केंद्रित करते. जे जमिनीच्या अखंडतेचे रक्षण करताना उच्च उत्पादन देतात जे मोठ्या लोकसंख्येला अन्न पुरवतात. प्रभावी बीजतंत्र आणि पिक रोटेशन पध्दती होय.

✚ हवामान बदल व्यवस्थापन :

शाश्वत विकास तंत्रे हवामान बदल कमी करण्यास मदत करू शकतात तेल नैसर्गिक वायू आणि कोळसा यासारख्या जीवश्म इंधनाचा वापर मर्यादित करणे हे शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट आहे. जीवाश्म इंधन उर्जेचे स्रोत टिकाऊ नाहीत. कारण ते भविष्यात कमी होतील आणि हरीतगृह वायू उत्सर्जनासाठी जबाबदार आहेत.

✚ अर्थिक स्थिरता :

शाश्वत विकास धोरणांमध्ये जगभरातील अधिक अर्थिकदृष्ट्या स्थिर होण्यास मदत करण्याची क्षमता आहे. जीवश्म इंधनावर प्रवेश नसलेले विकसनशील देश त्यांचा अर्थव्यवस्थेच्या नवीकरणीय उर्जा स्रोतासह सामर्थ्य देऊ शकतात. हे देश जीवाश्म इंधन तंत्रावर आधारीत मर्यादित नोक-यांच्या विरोधात अक्षय उर्जा तंत्रज्ञानाच्या विकासाद्वारे दीर्घकालीन रोजगार निर्माण करू शकतात.

✚ जैवविवधता टिकवून ठेवा:

जैवविवधतेवर अनिश्चित विकास आणि अतिवापराचा मोठा परिणाम होतो. जीवनसृष्टीची परिस्थितीची अशा प्रकारे सेट केली जाते की प्रजाती जगण्यासाठी एकमेकांवर अवलंबून असतात. वनस्पती, मानवी श्वसोच्छवासाठी आवश्यक ऑक्सीजन तयार करत असतात. वनस्पतींना वाढ आणि उत्पादनासाठी कार्बनडाय ऑक्साईड ची आवश्यकता असते. जे मानव श्वास सोडतात अनिश्चित विकास पध्दती, जसे की वातावरण हरितगृह वायू सोडते, ज्यामुळे वनस्पतींच्या अनेक प्रजाती नष्ट होतात. आणि वातावरणातील ऑक्सीजनचे नुकसान होते.

✚ शाश्वत विकासासमोरील आव्हाने:

नवीन सहस्राब्दीमध्ये जागतिक विकास उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दिशेने लक्षणीय प्रगती झाली आहे. विकसनशील आणि वाढत्या अर्थव्यवस्थेला मजबूत आर्थिक वाढीमुळे जागतिक आर्थिक संकट येई पर्यंत जागातील सर्व भागामध्ये गरिबी कमी होत होती. जागतिक आर्थिक संकटाने प्रगतीची नाजूकता उघड केली आणि पर्यावरणीय -हासाला गती दिल्याने समुदायावर वाढत्या खर्चाचा बोजा पडतो. सखोल जागतिकीकरण, सतत असमानता, लोकसंख्या शास्त्रीय विविधता आणि पर्यावरणाचा -हास ही शाश्वत विकासाची आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक,

लोकसंख्याशास्त्रीय आणि पर्यावरण ही शाश्वत विकासापुढील आव्हाने आहेत.

✚ सखोल जागतिकीकरण:

जागतिकीकरण ही संकल्पना आधुनिक काळात उदयास आलेली संकल्पना असली तरी व्यापाराच्या प्रमाणात आजचे जागतिकीकरण अर्थपूर्ण नाही. परंतु ते गुणात्मक दृष्ट्या वेगळे आहे. स्वतंत्र कार्पोरेशन आणि पोर्टफोलिओ गुंतवणुकीमधील वस्तू आणि सेवा मधील व्यापाराद्वारे परिभाषित केलेल्या उथळ एकिकरणाऐवजी जागतिकीकरणाच्या या नवीन टप्प्याने खोल एकीकरण आणले आहे. जे आंतरराष्ट्रीय कार्पोरेशन द्वारे आयोजित केले जाते. जे कॉस-बॉर्डर मुल्याचे वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन जोडतात.

तथापी प्रमुख संशोधन आणि विकास क्रियाकल्प क्वचित आउटसोर्स केले जातात असल्याकडे कॉर्पोरेट मुख्यालय केंद्रित केले जात असल्याने काही विशिष्ट देशानेच या बाजारपेठेत प्रवेश केला आहे. जागतिक उत्पादनातील बदल जागतिक व्यापार पध्दती बदल्यास परावर्तीत होतात. एकुणच व्यापार जागतिक GDP पेक्षा ब-याच प्रमाणत वाढला आहे. आणि उदयोन्मुख राष्ट्रे जागतिक व्यापारात त्याचा वाटा वाढवण्याव्यतिरिक्त उत्पादित वस्तूंच्या निर्यातीत विविधता आणण्यात आणि वाढविण्यात सक्षम आहेत. 2008 आणि 2009 च्या अर्थिक मंदीच्या दरम्यान त्यांच्या पतनानंतर व्यापार हळूहळू सावरला. आणि व्यापाराचा विस्तार हा संकटापूर्वीच्या तुलनेत खुपच कमी असल्याचा अंदाज आहे. म्हणून व्यापार जागतिकीकरणाच्या संभाव्य कमकुवतपणाचे संकेत देतो. त्यामुळे शाश्वत विकासासमोरील सर्वोच्च आव्हानापैकी एक बनले आहे.

✚ सतत असमानता :

सतत समानता हे शाश्वत विकासासमोरील आव्हानापैकी एक आहे. उत्पादनातील असमानता ही देशाच्या परिवर्तनशीलते सह उध्दभवणा-या सतत असमानतेचा सर्वात स्पष्ट पैलूपैकी एक आहे. अलिकडच्या काळात जगभरातील आर्थिक विषमता लक्षणीयरित्या कमी झाली असताना, अनेक देशामध्ये अप्रत्यक्ष पडून शाश्वत विकास धोक्यात येतो.

✚ लोकसंख्येतील बदल :

लोकसंख्येतील बदल हे शाश्वत विकासा समोरील महत्त्वसचे आव्हान आहे. जागतिक लोकसंख्या वाढ मंदावली असताना काही विकसनशील राष्ट्रांमध्ये ती अजूनही लक्षणीय आहे. आणि जागतिक लोकसंख्या झापाटयाने वृद्ध होत असताना, काही देश त्यांच्या एकुण लोकसंख्येमध्ये तरुण लोकांचे प्रमाण वाढताना दिसत आहे. या विविधतेचा तसेच सतत असमानतेचा परिणाम म्हणून देशांतर्गत आणि जागतिक स्तरावर रूपांतराचा दबाव निर्माण होत आहे. हे लोकसंख्या शास्त्री ट्रेड भविष्यातील विकास धोरणासमोर सर्व स्तरावर आव्हाने निर्माण करतील वाढत्या शहरीकरणामुळे स्थानिक विकास आकाराला येईल, राष्ट्रीय विकास धोरणांना बदलत्या

लोकसंख्याशास्त्रीय संरचनेशी जुळवून घेणे आवश्यक आहे. आणि जागतिक स्थलांतरीत दबावांना संबोधत करणे आवयक आहे.

पर्यावरणाचा –हास :

मानव समाज अलिकडच्या काळामध्ये पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करीत आहे. असतानी दिसत आहे. पण जागतिक हवामान ही मानवी प्रगतीची पुर्व अट आहे. हे तो विसरून गेल्यामुळे मानवाची स्थिरता हि क्रियाकल्पामुळे धोक्यात आली आहे. तसेच हरितगृह वायू उत्सर्जन, जागतिक लोकसंख्या वाढ (दशलक्ष) संसाधनांचा वापर आणि निवासस्थानतील परिवर्तन चालू दराने किंवा त्यापेक्षा जास्त राहिल्यास, अलिकडच्या सहस्रत्राब्दीमध्ये मानवी विकासास अनुकूल असलेला पर्यावरणीय परिस्थितीमध्ये अपरिवर्तनीयपणे बदल होत राहिल्यास पृथ्वीच्या जैवक्षेत्रात बदल होण्याची शक्यता आहे. म्हणून उर्जा आधिक विस्तारासाठी जीवश्म इंधनावर अवलंबून राहणे, तसेच औद्योगिक प्रकारची भोती हे बदल घडवून आणत आहेत. वाढत्या आणि वाढत्या श्रीमंत जागतिक लोकसंख्या पोसण्यासाठी हे बदल आवयक आहेत. यामुळे ते भागवत विकासासमोर अडथळ बनवून उभे आहे.

निष्कर्ष :

शेवटी शाश्वत विकासापुढील आव्हाने मानवी अस्तित्वाचा प्रमुख क्षेत्रामध्ये कापली जातात. आणि शाश्वत विकासाच्या या आव्हानांना सामारे जान्यासाठी राजकिय, आर्थिक, पर्यावरण आणि अगदी कौटुंबिक सर्व क्षेत्रे सज्ज असणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ :

1. डॉ. निशांत सिंह सामाजिक न्याय सौर सतत विकास— 2004 राधा पब्लीकेशन, नई दिल्ली.
2. <http://marathi.thewire.inlparyavarniy-anashta>
3. ीजजचधडीतीजतणहवअण्पदण
4. श्रीमती प्राजक्ता लवंगारे—वर्मा, लोकराज्य—2010 माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन.
5. डॉ. बी. एन. सिंह, डॉ. जनमेजय सिंह, भारतीय सामाजिक अधिनियम एवं समाज कल्याण —2008 ज्ञानोदय प्रकाशन कानपुर.
6. डॉ.विनोद जाधव, भारतातील ग्रामिण विकास—एक चिकित्सक अभ्यास, अभिसरण, जानेवारी ते जुन 2011, बलभिम महाविद्यालय, बीड.